

Vad är åbor och rusthållare?

av Bengt Avenberg

Ofta stöter man på som släktforskare på ord och titlar som inte brukas i dag. Det finns många märkliga ord, ibland bortglömda, ibland med en helt annan innebörd i våra dagar. I boken Ordbok för Släktforskare (ref 1) finns ca 20 000 ord samlade och förklarade för den som vill veta mer. Här följer förklaringar till några benämningar som man ofta stöter på i sin släktforskning.

Bonde

Bonde är en person som driver jordbruks- eller lantbruksrörelse, men har historiskt ibland använts för att beteckna mansperson ur allmogen. Kallas i modernt svenskt språkbruk ofta för jordbrukare eller lantbrukare.

Mantal

Ordet är bildat av man och tal och dess betydelse var ursprungligen antal man, en förteckning över vapenföra eller skattskyldiga män. Gustav Vasa beslutade 1524 om en allmän jordebok och det bestämdes att varje gård skulle skattläggas i mantal.

Ett hemman (en gård) som kunde försörja en familj ursprungligen åtsattes värdet 1 mantal. Med tiden förändrades enheten så att gårdar på 1/4 och 1/8 mantal också kunde försörja familjer. Mantal är ett mått på ett hemmans (en gårds) avkastningsförmåga. Det betyder att två gårdar som båda var på 1/8 mantal ska ge sina brukare samma avkastning (och samma välstånd om bönderna var lika duktiga). Den territoriella ytan på gårdarna kan däremot vara helt olika, beroende på bland annat jordmånen (en gård kan vara liten med bördiga åkrar, en annan till ytan stor med magra åkrar). Dessutom räknades andra nyttigheter som exempelvis tillgång på användbar skog och fiskevatten in, när man beräknade mantalet.

Mantal var en måttenhet som användes i första hand vid beskattning. Två gårdar som båda var 1/8 mantal skulle betala lika mycket i skatt, medan en gård på 1/4 mantal betalade mer i skatt. Efter 1881 rådde fri hemmansklyvning. I extrema fall kunde mantalen splittras till 1/64 mantal, 1/128 mantal och i vissa fall ännu mindre.

Rusthållare

År 1680 fattade riksdagen beslut som innebar stora förändringar för krigsmakten, nämligen nya indelningsverket. Bönder i hela landet skulle underhålla hela regementen. Såväl under krig som i fredstid.

En rusthållare fick en inte oväsentlig skattelindring mot att han höll med ryttare och häst. Rusthållaren är civil och inte en militär. Rusthållaren hade en del privilegier och slapp till exempel själv utskrivning till krigstjänst. Rusthållaren var vanligtvis en skattebonde eller en kronobonde.

Det går att hitta rusthållare i husförhörslängderna och i viss mån i mantalslängderna. Även vid regementena fördes rusthållarlängder. Bland domböcker kan man också hitta uppgifter om rusthållarna

Rotebönder

Gårdar slogs samman till rotar som genom skattelättnader svarade för underhåll av soldat och ryttare samt häst. Rotebönder kallas de som tillsammans bildar en rote. Rusthållarna var utrustade med privilegier men det var inte rotebönderna.

Åbo

Åbo avser dem som under ärftlig besittningsrätt innehade annans jord. Han var helt enkelt en brukare av åborätt. Åbon var berättigad att stanna kvar på egendomen under den bestämda legotiden, förutsatt att han betalade det årliga arrendet (ränta eller skatt) och höll hemmanet vid makt.

Landbo eller landbonde är en medeltida beteckning på en åbo/bonde som i egenskap av arrendator med ett visstidskontrakt brukade ett kronohemman, frälsehemman eller kyrkohemman. Avrad var i Sverige den årliga avgift som landbon eller bonden såsom brukare av jord, vatten eller skog hade att betala till jordägaren eller kronan (staten). Avraden motsvarade i viss mån senare tiders arrendeavgift och åbon senare tiders arrendator.

Åbon kallas därför ofta för kronohemmansåbo, frälsehemmansåbo eller kyrkohemmansåbo.

Åborätt

Åborätt är en juridisk term som avser rätten att bebo ett hemman. Åborätten infördes på 1600-talet och var en icke tidsbegränsad ärftlig besittningsrätt till annans jord. Åborätten kunde även förverkas, om åbon dömdes för vissa brott. Det innebar också vanligtvis rätt att friköpa jorden (gården). Åborätten ersattes 1926 av annan besittningsrätt.

Den skånske bonden var en arrendebonde med åborätt. Jorden ägdes vanligen av någon annan. År 1655 ägde exempelvis adeln 2/3 av hemmanen i Sverige, återstoden delades av kronan, kyrkan och de självägande bönderna.

Skattebonde

Skattebonden var en brukare av ett skattehemman med skyldighet att betala grund skatt till kronan enligt jordeboken. Han var självägande och bestämde över sin gård.

Det var inte ovanligt att ett skattehemman tidigare varit ett kronohemman, då kronan låtit sälja sina hemman för att få pengar till kriget. Skatteköp var ett köp av kronojord till skattejord, efter 1789 även köp av frälsejord.

Skattefrälsehemman fanns också och ägdes och brukades av självägande bönder som betalade sin grundskatt enligt jordeboken till frälse mannen (adelsmannen) som övertagit beskattningsrätten från kronan. Särskilt vanligt under 1600-talet.

En hemmansägare är en bonde som äger sin egen gård och jordbruksmark, sitt hemman, och som sådan räknades han eller hon förr som skattebonde. Gården är ofta av storlek att bära ett familjejordbruk. .

Kronobonde

Kronobonde var förr en bonde som inte ägde den jord han brukade, utan arrenderade den av kronan. Sådana statliga hemman kallas för kronohemman. Kronobönderna arrenderade oftast jorden under sexårsperioder, med en årligen återkommande betalning i form av avrad.

I slutet av 1600-talet förändrades de flesta kronobönders juridiska rättighet till jorden; man hade nu en besittningsrätt som var ärftlig. År 1789 stärktes denna besittningsrätt, och gick numera under namnet stadgad åborätt. I början av 1700-talet genomfördes en rad förordningar som gav kronobonden förköpsrätt till jorden.

Liksom skattebonden kunde kronobonden bli rusthållare och blev en av flera bönder i byn som svarade för underhåll av soldat eller ryttare med häst.

Hur militära befäls underhåll och avlöning skulle ske var stadgat i ett reglemente av år 1682. Officerare tillerkändes ett boställe samt allt efter tjänst ett antal hästhemman.

Hästbonden var en sorts kronobonde och en brukare av ett hästhemman som var ställt under kronan och då ett kavalleriregemente. Arrendet från hästhemmanen betalades till bostället, dessutom gjorde man dagsverken åt bostället.

Officeren hade rätt att avsätta och tillsätta arrendatorer på sina hästhemman efter eget tycke. På hästhemmanen satt därför bönderna på osäkra arrendekontrakt under feodalliknande former.

Fördelshemmansåbon var också en sorts kronobonde och en brukare av ett fördelshemman som var ställt under kronan.

Räckte inte arrendet från hästhemmanen till kunde officeren tilldelas fördelshemman. På fördelshemman satt bönderna med åborätt, dessutom behövde de bara betala arrende till bostället, inga dagsverken.

Många fördelshemman omvandlades till hästhemman och det blev då en nedklassning från ett liv som relativt oberoende åbo till en osäkrare tillvaro.

Frälsebonde

Frälsebonden är en beteckning på de landbor som brukade jord som ägdes av någon medlem av det världsliga frälset, en adelsman. Dessa bönder innehade jorden genom tidsbegränsade kontrakt och betalade arrende, i äldre tid kallad avrad, till jordägaren i form av pengar, naturapersedlar och ofta även dagsverken. Dessa frälsehemman som låg i samma socken som frälsegodset kallades insocknes frälse och resterande hemman för utsocknes frälse.

Brukningrätten kunde säljas och ärvas. Till 1723 var det uteslutande adeln som kunde äga

frälsejord, efter detta år kunde jorden även ägas av präster och borgare och från 1789 även av bönder.

Om frälsemannen själv bebor gården kallas den sätesgård. Jorden var helt befriad från skatt till kronan mot att adeln gjorde rusttjänst.

Kyrkobonde

Såväl biskopar, kloster som stads- och sockenkyrkor ägde en hel del jord under medeltiden. De bönder som brukade denna jord kallades för biskopsbönder, klosterbönder eller kyrkobönder. De hyrde, arrenderade, sin gård av biskopen, klostret eller kyrkan och betalade en årlig avgift.

Domkyrkobonden var en brukare av ett hemman vilket ägdes av kyrkan, som exempelvis Lunds Domkyrka. Kanikehemman kallades de hemman vilket ägdes av exempelvis Lunds Domkapitel.

Mensalbonde avsåg brukare av ett mensalhemman, som är en jordegendom som anslagits till sockenprästernas avlöning. Det gällde i synnerhet förhållanden i de landskap som tidigare tillhört Danmark.

Annexbonde som arrenderar ett annexhemman som oftast brukas separat. Annexhemman finns bl. a. inom annexförsamlingar i Skåne och arrendet är vanligen anslaget som avlöningsförmån åt kyrkoherden.

Hospitalsbonden var en brukare av ett hospitalhemman vilket ägdes av ett offentligt sjukhus eller vårdinrättning.

Torpare

Torpare kan dels syfta på landbor som arrenderade mindre jordbruksenheter, så kallade torp, dels användes det som beteckning på självägande jordbrukare på mindre fastigheter under 1/4 mantal. Arrendet kunde vara såväl i form av dagsverken som i natura. Frälsetorp under godsens var ofta rena dagsverkstorp, där hela arrendet utgjordes av dagsverken. Det vanligaste var dock skattetorp, där arrendet vanligen erlades i fastställda kontanta eller naturabelopp, eller dagsverken i samband med slätter eller liknande.

Torparrenden, d.v.s. dispositionsrätten, skrevs oftast på lång tid, från 10 ända upp till 50 år. Mera sällan fanns en fastslagen rätt till ärftligt arrende, oftast då på kronotorpen. Det förekom även att kontrakten förnyades årsvis. Torparkontrakten kan återfinnas i häradsrättens småprotokoll. Torparinstitutionen försvann slutligen från Sverige 1943 då dagsverken förbjöds som betalningsform för arrenden.

Husman

Husmannen äger oftast sitt hus, men inte jorden. Husman var i gamla tider i Sverige en krigare som tillhörde kungens livvakt ("konungens hus- och följemän"). I början av 1900-talet betecknade ordet en bonde som fått brukningsrätt till ett stycke jord utan egen taxering.

Jorden var underställd en skattlagd gård och husmannen var skyldig att betala en årlig avgift till gårdens ägare eller att mot dagspenning och kost utföra arbete på gården vissa dagar i veckan. Husmannen hade en friare ställning än stataren.

Nämndeman

En nämndeman eller tolvman, är en lekman som tillsammans med en eller flera lagfarna domare dömer i domstol. Nämndemän har på olika sätt medverkat i den dömande verksamheten i underrätt, det vill säga tingsrätterna och deras föregångare häradsrätterna under hundratals år. Nämndemännen är helt jämlika med de lagfarna domarna - alla har varsin individuell röst och alla deltar i samtliga beslut som rätten ska fatta. Motsvarigheten till landsbygdens nämndemän, var stadens rådmän.

Att vara nämndeman innebar att sitta i häradsnämnden och delta i häradsrättens överläggningar. För att kunna bli en av de tolv i nämnden var man tvungen att tillhöra bondeståndet, vara bosatt i häradet och vara vald till sitt ämbete. Den avgående nämndemannen föreslog ofta själv sin efterträdare (gärna en son eller måg), ett förslag som för det mesta gick igenom. Häradshövdingen beslutade i frågan tillsammans med nämnden. Nämndemän hade stort förtroende och hög status i den egna bygden.

Sexman

En sexman, eller rotemästare, var förr i tiden en av (ursprungligen) sex förtroendevalda ordningsmän i en socken som hade ansvar för att sockenstämmans fattade beslut verkställdes.

De ansvarade även för underhållet av kyrkobyggnaderna och prästgårdarna, samt för att vara prästerna behjälpliga i diverse ärenden. Sexmannen är också ledamot av sockenrätten, samt kontrollant vid kyrkvårdarnas redogörelser, och dylikt.

Sexmännen utsågs av sockenstämman, och för att bli vald till sexman krävdes att man hade en betrodd ställning i sin hemsocken. Ursprungligen hade sexmännen uppsikt över kyrkans tionde. Ämbetet upphörde år 1862, vid införandet av kommunallagarna.

Referenser:

- 1) Ordbok för släktforskare, femte upplagan 2006 av Kent Andersson och Henrik Anderö.
- 2) Ord från förr ur Gydingen 2004 utgiven av Göinge Släkt-och Hembygdsforskarförening.
- 3) Västra Hoby - Tidsbilder av Patrik Grahn
- 4) Släktforska - steg för steg, utgåva 1997 av Per Clemensson och Kjell Andersson
- 5) WIKI – Rötter som drivs av Sveriges Släktforskarförbund